

Isfandiyor XOMIDOV,
O'zDSMI Sahna nutqi kafedrası
o'qituvchisi

O'ZBEK TEATRI KOMEDIYALARIDA SAHNA NUTQINING TARIXIY-NAZARIY ASOSLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbek teatri komediyalarida sahna nutqining tarixiy-nazariy asoslari yoritiladi. Unda professional O'zbek teatrining qadimiy an'anaviy ildizlari, og'zaki dramaturgiya va xalq komediyasi taraqqiyoti sahna nutqi orqali tahlil qilinadi. Komediya janrida satira va yumorning badiiy vazifasi, kulgi vositasida ijtimoiy illatlarni fosh etish jarayonida aktyor nutqining o'rni alohida ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: O'zbek teatri, komediya, sahna nutqi, og'zaki dramaturgiya, xalq komediyasi, satira, yumor, improvizatsiya, muqallid, taqlid, masxara, zarofat, an'anaviy teatr.

Аннотация. В данной статье рассматриваются историко-теоретические основы сценической речи в узбекских театральных комедиях. Анализируются древние традиционные корни профессионального узбекского театра, устной драматургии и развития народной комедии посредством сценической речи. Подчеркивается художественная функция сатиры и юмора в комедийном жанре, роль актерской речи в процессе разоблачения социальных пороков посредством смеха.

Ключевые слова: узбекский театр, комедия, сценическая речь, устная драматургия, народная комедия, сатира, юмор, импровизация, имитатор, имитация, насмешка, шутка, традиционный театр.

Abstract. This article examines the historical and theoretical foundations of stage speech in Uzbek theatrical comedies. It analyzes the ancient traditional roots of professional Uzbek theater, oral dramaturgy, and the development of folk comedy through stage speech. It emphasizes the artistic function of satire and humor in the comedy genre, as well as the role of actor's speech in exposing social vices through laughter.

Keywords: Uzbek theatre, comedy, stage speech, oral drama, folk comedy, satire, humor, improvisation, imitator, imitation, mockery, joke, traditional theatre.

Professional O'zbek teatri Sharq qadimiy teatrlaridan biri hisoblanadi. Uning ildizlariga nazar tashlansa, qadim zamonlardan taraqqiy etib, an'anaviy teatr shaklida rivoj topgani oydinlashadi. Dastavval, "O'zbek teatrining Yevropa teatrlari kabi maxsus teatr binolari, sahna, parda, zal, foyelari bo'lmagan" [1, 114-b]. Spek-

takl namoyishlari asosan xalq orasida, tomoshabinlar qurshovida bo'lib o'tgan. An'anaviy teatr bo'yicha fundamental tadqiqot olib borgan olim M.Qodirov uning o'ziga xosligini shunday izohlaydi: "O'zbek an'anaviy teatri og'zaki shaklda namoyish etilgan. An'anaviy teatr aksar hajv va hazil bilan, kulgi bilan yo'g'rilgani uchun

uning negizida yotgan og'zaki dramaturgiya ham ko'proq komediya va uning ichki janrlari miqyosi va yo'nalishlarida tarkib topib kelgan" [2, 6-b].

O'tmishda komediyaning yo'nalishi satira – "hajv", yumor – "hazil" deb yuritilgan. Kulgiga qaratilgan bu ikki yo'nalish o'z vazifasiga ko'ra tomoshabinni ta'sirlantirishi, kuldirishi, o'ylantirishi va yakunda ijobiy xulosaga kelishiga xizmat qilishi kerak. Ma'lumki, bu vazifalarni bajarishda sahna nutqining o'zni alohida ahamiyat kasb etadi. Shunday ekan, komediyalarda sahna nutqi masalalarini o'rganish bir tomondan janr rivoji uchun, ikkinchi tomondan ijrochilik asoslarini takomillashtirishga xizmat qiladi. Bu yo'lda o'zbek teatrining taraqqiyot bosqichlariga nazar tashlash, ijrochilik an'analarni aniqlash, nutqiy ifoda shakllariga urg'u bergan holda mavzuni tadqiq etish ustuvor vazifadir.

O'zbek teatri komediyalarida sahna nutqining spetsifik xususiyatlarini o'rganishda avvalo, o'zbek teatrida komediyaning o'ziga xos tilini aniqlash zarur. Garchi O'zbek teatrida komediyaning o'ziga xos tili deyarli o'rganilmagan bo'lsada, yozma dramaturgiya vujudga kelib, O'zbek milliy teatrinining yangi bosqichga o'tishi va unga asos bo'lgan omillarni ko'rib chiqish masalaga oydinlik kiritishga, ma'lum xulosalarga kelishga sabab bo'ladi. O'zbek an'anaviy teatri xonliklar davriga kelib, shakl, mazmun, vositalar jihatidan Buxoro, Xorazm, Farg'ona mintaqalari kesimida o'ziga xoslik kasb etgan. Buxoro teatrlarida turli mazmundagi muqallidlar, hayvonot va qushlar dunyosidan olingan sahnalar bo'lgan va bu tomoshalarda dialoglarga alohida e'tibor berilgan. So'zning o'zni muhim ahamiyat kasb etgan. Xorazm teatrlarida esa niqoblar bilan ijro etish uslubi katta rol o'ynagan va undagi sahna nutqi asosan muallaqchilik, nayrangbozlikka qurilgan. Farg'ona teatrlarida ijro etilgan tomoshalar zamonaviy komediyalar talqiniga juda yaqin bo'lib, so'zdan oqilona foydalanish, aktyorlik mahorati, rejissyorlik yechimlari bilan ajralib turgan.

An'anaviy teatr bo'yicha yirik tadqiqotlar qator olimlar tomonidan olib borilgan. Bularga olim M.Qodirovning o'zbek xalq og'zaki pyesalarini qog'ozga tushirish va tahlil qilishga bag'ishlangan keng ko'lamdagi "O'zbek xalq og'zaki dramasi" [3] nomli tadqiqotini; olim L.Troit-skayaning Farg'ona xalq teatri, repertuari, aktyorlik san'atini yoritishga bag'ishlangan tadqiqotini [4]; T.Obidovning Xorazm xalq teatri, undagi aktyorlar ijodini o'rganishga bag'ishlangan ilmiy ishlarini [5] keltirish mumkin.

XVIII asrdan XX asr avvaligacha o'zbek teatr madaniyatining taraqqiyot yo'llarini yaxlit badiiy-ijodiy jarayon sifatida tadqiq etgan akademik M.Rahmonov an'anaviy teatrnı "xalq og'zaki dramaturgiyasi", "xalq og'zaki komediyasi" [1, 11-b] deb ataydi. Mazkur ishlarda qayd etilishicha, O'zbek an'anaviy teatrida aynan komediya ustunlik qilgan. Komediylar ijrosida esa so'z, nutq mahorati yetakchi ifoda vositasi hisoblangan.

O'zbek teatrida komediyaning o'ziga xos tilini aniqlash uchun yozma dramaturgiyagacha hukmronlik qilgan xalq og'zaki dramaturgiyasiga murojaat etish o'rinlidir. Uning asosini komediyalar tashkil etgani borasida akademik M.Rahmonov tadqiqoti guvohlik beradi. Olim XVIII va XIX asrda o'ynalib kelingan komediyalarni mavzu hamda yo'nalish jihatidan ikki turkumga bo'ladi:

1. Insonga shodlik hadya etuvchi yengil, yumoristik va maishiy komediyalar (YUMOR. muallifdan);
2. Kuchli ijtimoiy mavzu ko'tarilgan va tarbiyaviy ahamiyatga molik bo'lgan satirik asarlar [1, 64-b] (SATIRA. muallifdan).

M.Rahmonovning tadqiqotlarida komediyaning o'ziga xos tiliga oid muhim ma'lumotlar uchraydi. Jumladan, xalq komediyalarining syujeti kinoya va kesatish asosiga qurilgani, axloqsizlik, buzuvchilik, poraxo'rlik, xasislik, dangasalik, o'g'irlik, yolg'onchilik kabi turli kamchilik va illatlar kulgi obyekti ekanligi, kulgi vositasida ularga qarshi kurashish yo'lida aktyor nutqi keng ijodkorlikka, badihago'ylikka qaratilgani keltiriladi. Aktyor ijro vaqti qahramon xarakteridan, tomosha maydoni va tomoshabin kayfiyatidan kelib chiqib, spektakl mazmuni va syujetini o'zgartirishi, so'zlarni qo'shishi yoki qisqartirishi mumkin bo'lgani ta'kidlanadi. Obraz va xarakterlar yaratishda esa asosan kulgi chiqarish maqsad qilingani bois, qahramonlarning fosh qilish jihati bo'rttirilgan tarzda ifodalangani hamda so'zlash uslubi o'tkir va yorqin talqin etilgani asoslanadi. Akademik M.Rahmonov "An'anaviy teatr komediyalarining tili xalqqa tushunarli, sodda, chuqur ma'noga ega bo'lgan serzavq, serqochiriq kinoya va satirik iboralarga boy bo'lgan"ini alohida qayd etadi [1, 65-b]. Bu ma'lumotlar Yevropa tipidagi teatr paydo bo'lguncha amalda qo'llangan komediya talqinida sahna nutqining spetsifik xususiyatlari hisoblanadi. Keyinchalik bu uslub maxsus bino va sahnada ijro etish talablari bois, ma'lum nutqiy transformatsiyaga uchragani tabiiy holdir.

Qadim zamonlardan XX asr boshlarigacha

faol tarzda tomoshalar ko'rsatib kelgan xalq ijodiyoti ruhidagi o'zbek an'anaviy teatrlari chuqur tadqiq etgan olim M.Qodirov uning tarkibini quyidagicha izohlagan: *"Har biri uch turdan iborat, uch toifa sahnaviy tomoshalardan tarkib topgan: biri – kulgi (hajv va hazil) teatri, ikkinchisi – qo'g'irchoq teatri, uchinchisi – hikoya teatri"* [6, 5-b]. Yuqorida komediyaning satira va yumor kabi yo'nalishlariga to'xtalib, ularni hajv va hazil deya qayd etilgan edi. Demak, bugungi komedik spektakllarni an'anaviy teatrdagi kulgi teatriga xos deyish mumkin. Shunday ekan, o'zbek an'anaviy teatrining birinchi toifasi aynan kulgi (hajv va hazil) ekanligini inobatga olib, komediyaning o'ziga xos tili, janr xususiyatlarini aniqlashda ushbu toifa manbalariga murojaat qilish maqsadga muvofiqdir.

O'zbek an'anaviy teatridagi kulgi teatri – bu taqlid, masxara va zarofat. Bunday uch mustaqil tomosha turlarining negizini kulgi tashkil etsada, ijro uslubidan farq qiladi. "Taqlid deb, qush va hayvonlarning xatti-harakatlari, tovushlari, o'zaro munosabatlarini aniq shaxslar, hayotiy hodisalarni bo'rttirib, kulgili qilib tasvirllovchi mayda tomoshalar turkumiga aytilgan. Ijrochilar esa muqallid deb atalgan. Muqallidlar ba'zan libos va niqoblarda, ba'zan o'z kiyimlarida chog'roq yig'inlarda (mehmonxona va maxsus ziyofatlarda) yakka tartibda tomosha ko'rsatganlar. Ular so'zdan ko'ra ko'proq tana va qo'l harakatlari, yuz ifodalari (mimika) va ko'z qarashlari nigohlarini ishga solishgan" [6, 5-b]. Bu ma'lumotlardan kelib chiqib, taqlid turini bugungi parodiyaga qiyoslash mumkin. Tabiiyki, unda tashqi shakl ustunlik qilib, ijroda o'xshatishdan keng foydalaniladi deyish o'rinlidir. Agar taqlid namoyishida so'z ishtirok etmasa, u holda pantomima san'ati hisoblanadi. Zamonaviy pantomima san'ati haqida tadqiqotchi S.Mannonovning izlanishlari qimmatlidir [7].

Kulgi teatrining ikkinchi turi sanalgan "Masxara" atamasi o'tmishda an'anaviy teatrga xos bo'lib, ijrochi ma'nosida qo'llangan. "Masxaralar og'zaki komediyalarni maxsus kiyim-kechak va buyumlardan foydalangan holda ijro etganlar. So'z, harakat, yuz va ko'z ifodalarini bo'rttirish, badihago'ylik bilan sahnalar, savol-javoblar to'qib, to'yxona va tarabxonalarda tomoshabinlarni kuldirishgan" [6, 5-b]. Masxara ijroda mubolag'a va grotesk uslubidan keng foydalangan, so'zamollikda, badihago'ylikda mohir bo'lgan.

Kulgi teatrining uchinchi turi zarofat san'ati hisoblanadi. Bu yo'nalishda ijod qilgan mohir hazilkashlar qadimda zariflar nomi bilan tanilgan.

Nozik didli, latifa va kinoya yaratishga moyil, suhbatda barchaga birdek manzur, yoqimli nutq qiluvchi bu ijodkorlarning chiqishlari odatda do'stona suhbatlar, adabiy yig'inlar, ziyofatlar hamda shatranj yoki nard o'yinlari jarayonida yuzaga kelgan. Zariflarning o'sha davralarda aytgan topqir latifalari, badihago'yligi, so'z to'qishlari va muloyim kinoyalari asta-sekin o'ziga xos zarofat janrini shakllantirgan. "Zariflar odatda so'zga usta, shirinsuxan, ayni chog'da shoir, hech bo'lmaganda, she'riyatdan xabardor, ma'rifatli kishilar bo'lishgan" [6, 6-b]. Umuman olganda, bu turdagi ijrochilar so'zga chechan bo'lib, ularning nutqi jozibador, tartib va mantiq bilan yo'g'rilgan.

O'zbek an'anaviy teatr tomoshalarining eng muhim xususiyatlaridan biri – sahnada to'qish, ijod qilish va ijroning uzviy uyg'unligidir. Bu jarayonning markazida badiha, ya'ni improvizatsion tafakkur turadi. Biroq mazkur improvizatsiya hech qachon tartibsiz yoki mutlaqo tayyorgarliksiz jarayon sifatida qaralmagan. Aksincha, an'anaviy teatr aktyori badihaviy ijro uchun zarur bo'lgan so'z boyligi, xalqona kinoya va latifalarni bilish, voqelikni tez ilg'ash, vaziyat yaratish qobiliyati, temp va ritmni boshqarish kabi murakkab professional ko'nikmalarga ega bo'lishi talab etilgan.

Sahnaviy talqin borasida tadqiqotchilar quyidagicha ta'rif beradi: *"Hozirgacha bularga "qiziqchi" deb nom berib kelamiz, matbuotda esa "improvizator" deb qo'yamiz... Holbuki, bularning repertuari katta otameros yoki o'yin boshlanmasdan ancha burun ijod etilgan va bir necha martalab o'ynab kelinayotgan syujetli asarlardir"* [8, 29-b]. Bundan chiqdi, kulgi teatrida avvaldan tayyorlangan tomosha o'ynalgan hamda ma'lum qahramonlarga, ma'lum voqelikka ega bo'lgan asarlar ijro etilgan. Bu xuddi komediya talablari kabi qat'iy belgilangan. Ya'ni, komediya qahramoni o'zining ma'naviy qiyofasi bilan tomoshabinlardan bir daraja past bo'lishi muhim. Bunga misol qilib, an'anaviy teatrdan namoyish etilgan Bidiyorshumning "Mudarris", "Meros taqsimlash", Zokir Eshonning "Mozor" asarlaridagi bosh qahramonlarni keltirish mumkin. Ba'zan, komediyaning qahramoni ijobiy bo'lishi, tomoshabinlardan bir daraja baland turishi ham mumkin. Bunga misol qilib, an'anaviy teatrdan namoyish etilgan Zokir Eshonning "Kelin tushirdi" asaridagi Dasturxonchi obrazini keltirish mumkin. Biroq, bunday ijobiy qahramonlar komedik spektaklda kulgi obyekti bo'lolmaydi, aksincha ma'naviy jihatdan boy tomoshabinlarning sah-

nadagi vakillari hisoblanib, asardagi boshqa qahramonlardan ham baland turadi. O'zbek professional teatrida sahnalashtirilgan ilk komedik asar "Advokatlik osonmu?"dagi Davronbek garchi ijobiy qahramon bo'lsa-da, nutqida va'z-xonlik elementlari uchrasa-da, o'sha davr ijtimoiy tuzumining hayotiy, jonli obrazi tarzida gavdalangan. Bunga sabab Avloniyning o'zi sahnani, aktyorlik san'atini his qilib asar yaratganida. "Ma'lumki, muallif Davronbekning o'z faoliyatida maslahatdan nariga o'tmasligi, noshudligi, beburdligi ustidan kulmoqchi bo'lib, uni kulgili holatlarda, vaziyatlarda ko'rsatadi. Biroq bu kulgi do'stona kulgidir" [9, 32-b].

An'anaviy teatrdan namoyish etilgan spektakllarning spetsifikasi janr nuqtayi nazaridan bugungi komediyalarga qiyoslansa-da, ijrochilik jihatidan ancha farqlanadi. Ya'ni, an'anaviy teatrdan badiha ustunlik qiladi va so'z asosiy ifoda vositasi hisoblanadi. Aktyorlar ijroda so'zning qudratiga alohida ahamiyat berar ekan, uning ifoda shakllari, ma'no yuklash jihatlari jiddiy yondashishgan. An'anaviy teatrdan o'ziga xos xususiyatlari, komediyaning o'ziga xos tilini aniqlashda undagi Bidiyorshum, Zokir Eshon, Sa'di Maxsum kabi ijodkorlarning faoliyati, ijro mahorati qimmatlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Rahmonov M. O'zbek teatri tarixi (XVIII asrdan XX asr avvaligacha o'zbek teatr madaniyatining taraqqiyot yo'llari). – Toshkent: Fan, 1968. – 428 b.
2. Qodirov M.H. An'anaviy teatr dramaturgiyasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2006. – 240 b.
3. Qodirov M.H. O'zbek xalq og'zaki dramasi. – Toshkent: 1963. – 170 b.
4. Троицкая А.Л. Народный театр в Узбекистане: дис. ... д-ра искусствоведения. – Ташкент, 1948. Рукописный фонд Института искусствознания, инв. №203.
5. Обидов Т. Народные таланты Хорезма // Хорезмская правда. – 1961. – 19-29 марта; 1–12 апреля; 13 мая. Обидов Т. В Хорезм на поиски народной комедии // Звезда Востока. – 1961. – № 2.
6. Qodirov M.H. O'zbek teatri tarixi (XVIII-XX asrlar): madaniyat, san'at kollejlari va OTMLar uchun darslik. – Toshkent: Ijod dunyosi, 2003. – 240 b.
7. Mannonov S.Sh. Pantomima san'atining asosiy xususiyatlari va o'ziga xos tamoyillari: san'atshunoslik fanlari bo'yicha falsafa fanlari doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Toshkent: O'zDSMI, 2024. – 24-iyun.
8. Sharif Rizo. Xalq san'atkorlari // Guliston. – 1940. – № 4. – 29 b.
9. Qodirova S. XX asr O'zbek teatrida komediya san'ati (shakllanish va taraqqiyot muammolari): san'atshunoslik fanlari doktori dissertatsiyasi. – Toshkent, 2003. – 325 b.